

Наталія КАРПИШИН

СУТНІСТЬ, ДЖЕРЕЛА ТА ФОРМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Проаналізовано систему наукових поглядів і запропоновано власне трактування сутності понять “фінансове забезпечення охорони здоров'я”, “бюджетне фінансування”, “кошторисне фінансування”. Визначено джерела і форми фінансового забезпечення національної системи охорони здоров'я в умовах ринкової економіки.

The system of scientific views is analysed and own interpretation of such phrases as “financial maintenance of health protection”, “budgetary financing”, “estimate financing” is proposed. Sources and forms of the financial maintenance of the national system of health protection in terms of market economy are given.

Система охорони здоров'я – це надзвичайно складна і багатогранна галузь, діяльність якої передбачає створення й розвиток розгалуженої мережі лікувально-профілактичних, санітарно-епідеміологічних, інших оздоровчих закладів та залучення висококваліфікованих кадрів. Це високотехнологічна, наукомістка і ресурсомістка галузь, яка за характером та специфікою є надзвичайно динамічною й потребує значних капіталовкладень. Від рівня забезпечення галузі матеріально-технічними, трудовими, фінансовими ресурсами значною мірою залежать якість медичного обслуговування і стан здоров'я населення. Одним із основних чинників, що впливає на успіх заходів із охорони здоров'я та соціально-економічну результативність даної галузі, є її фінансове забезпечення. Тому ґрунтовні

дослідження теоретичних основ фінансового забезпечення охорони здоров'я є надзвичайно важливим кроком на шляху до розв'язання проблеми забезпечення гарантованого державою обсягу медичного обслуговування і підвищення ефективності національної системи охорони здоров'я.

Теоретичні та практичні аспекти фінансового забезпечення соціальної сфери, в т. ч. охорони здоров'я, в період становлення ринкової системи господарювання висвітлені у наукових працях вітчизняних учених В. Андрущенка, Й. Бескида, О. Василика, О. Величко, В. Войцехівського, С. Кондратюка, В. Лехана, Д. Полозенка, Ю. Пасічника, Я. Радиш, І. Радь, О. Тулай, С. Юрія та ін. У даному контексті також заслуговують на увагу праці російських науковців

Ю. Лісіцина, Г. Поляка, Д. Райса, Р. Салтмана, І. Шеймана та ін. Проте, у наукових роботах приділено недостатньо уваги теорії фінансового забезпечення охорони здоров'я у трансформаційний період розвитку економіки, зокрема, розгляду суті, джерел і форм фінансового забезпечення даної галузі, що зумовлює актуальність проблеми, якій присвячена дана наукова стаття.

У вітчизняній фінансовій науці більшість науковців розглядають фінансове забезпечення як метод фінансового механізму, який застосовують у процесі розподілу та перерозподілу виробленого в суспільстві національного продукту. Такий підхід, де фінансове забезпечення представлено як один із методів фінансового механізму, котрий покликаний забезпечувати розподільчі та перерозподільчі процеси з метою утворення доходів і фондів грошових коштів, характерний для наукових праць О. Кириленко, С. Юрія [1, 41–42; 2, 23]. Схожої думки дотримується В. Опарін, який вважає, що фінансове забезпечення – це структурна підсистема фінансово-кредитного механізму [3, 19]. Автор поділяє позицію згаданих науковців що фінансове забезпечення – це метод фінансового механізму, який забезпечує процес повноцінного функціонування фінансів.

У фінансовій науці термін “фінансове забезпечення” трапляється дуже часто, однак лише в окремих працях розкрито його зміст. Так, колектив авторів навчального посібника за редакцією С. Юрія “Фінанси: вишкіл студій” визначив фінансове забезпечення як формування цільових грошових фондів у достатньому розмірі та їх ефективне використання [2, 24].

На наш погляд, дане визначення точно відображає суть явища, однак критичне зауваження викликає той мо-

мент, що у поданій дефініції фінансове забезпечення проявляється лише при формуванні цільових грошових фондів, тоді як воно може визначати і порядок утворення коштів, які розміщуються у нефондовій формі та не мають цільового призначення.

Інше визначення сутності фінансового забезпечення пропонує О. Романенко, для якого – це покриття затрат за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих суб'єктами господарювання і державою [4, 18]. На наш погляд, у цьому трактуванні відображено тільки один аспект явища, адже фінансове забезпечення визначає не лише порядок використання фінансових ресурсів, а й передбачає участь у їх формуванні.

В. Опарін визначив фінансове забезпечення як систему джерел і форм фінансування розвитку економічної та соціальної сфер суспільства [5, 49]. Дане визначення достатньо лаконічно відображає суть досліджуваного терміну. Відомо, що систему джерел фінансування можуть становити: кошти державного та місцевих бюджетів; кошти страхових фондів; кредити; власні кошти юридичних і фізичних осіб; добровільні внески; інші кошти. Як, правило, використання того чи іншого джерела фінансування зумовлює форму руху грошових коштів: бюджетних – бюджетне фінансування, кредитів – кредитування, коштів страхових фондів – страхування, власних коштів юридичних та фізичних осіб – самофінансування. У фінансово-господарській діяльності суб'єктів ринку дуже рідко використовують лише одну форму фінансового забезпечення, а в більшості випадків є оптимальне поєднання згаданих форм. Кожний економічний суб'єкт формує власну модель фінансового забезпечення, якою визначає склад і структуру джерел фінансування та відповідні форми руху грошових коштів. У

згаданому визначенні фінансове забезпечення розглянуто лише як складову макроекономічного механізму, й упущено той факт, що воно є у господарській діяльності всіх суб'єктів економічних відносин.

На основі критичних зауважень, зроблених у результаті аналізу наведених підходів щодо визначення терміну "фінансове забезпечення", можна зробити висновок, що фінансове забезпечення – це метод фінансового механізму, який визначає джерела і форми фінансування господарської діяльності суб'єктів економічних відносин для досягнення певних результатів і наміченої мети.

Зважаючи на особливість досліджуваної сфери, яка функціонує з метою відтворення здоров'я громадян та досягнення як соціальних, так і економічних результатів, пропонуємо наступне трактування. Фінансове забезпечення охорони здоров'я – це метод фінансового механізму, що визначає джерела і форми фінансування суб'єктів господарювання, діяльність котрих спрямована на відтворення, збереження та зміцнення здоров'я громадян.

Процес розподілу та перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту й утворення доходів і фондів грошових коштів для забезпечення охорони здоров'я в суспільстві – складний. Як це показано на рис. 1, головними суб'єктами, які беруть участь у формуванні приватних і/або суспільних фондів грошових коштів, що в подальшому можуть бути використані на фінансування охорони здоров'я, є держава, суб'єкти господарської діяльності та громадяни країни.

Фінансові відносини в приватному секторі охорони здоров'я побудовані здебільшого на комерційній основі і передбачають прямий зв'язок між пацієнтом та виробником медичних послуг за схемою: пацієнт оплачує → виробник надає

медичну послугу. Вихідною формою фінансового забезпечення для приватних медичних закладів є самофінансування, яке можна поєднувати з кредитуванням, інвестуванням, лізингом. Основні джерела фінансового забезпечення – кошти юридичних та фізичних осіб, кошти фондів добровільного медичного страхування, кредити, кошти інвесторів, меценатів.

Медичне обслуговування у приватних закладах дороге і призводить до відчутних затрат споживача. Тому головними клієнтами приватної медицини є, як правило, громадяни з високим рівнем власних доходів і суб'єкти господарювання, у яких високий показник рентабельності, що дає їм змогу користуватися послугами даного сектору. В зарубіжній практиці вважають, що медичне обслуговування своїх працівників шляхом безпосередньої оплати медичних послуг вигідне тим, що дозволяє підприємству зекономити кошти на оплату послуг страхових компаній і контролювати їх використання.

Головним джерелом фінансових ресурсів на підприємстві для задоволення потреб охорони здоров'я його працівників є прибуток, що залишається у розпорядженні підприємства після сплати податків і обов'язкових платежів до бюджету.

Підприємство та його засновники компетентні самі визначати напрямки використання чистого прибутку і фінансувати витрати на соціальні потреби, у т. ч. на охорону здоров'я. Такі витрати можуть бути пов'язані з утриманням власних об'єктів охорони здоров'я, санаторно-курортним оздоровленням чи виплатою страхових внесків із добровільного медичного страхування.

Функціонування посередників на ринку медичних послуг дещо послаблює фінансове навантаження і зменшує ризики населення щодо втрати доходу у випадку погіршення стану здоров'я. За

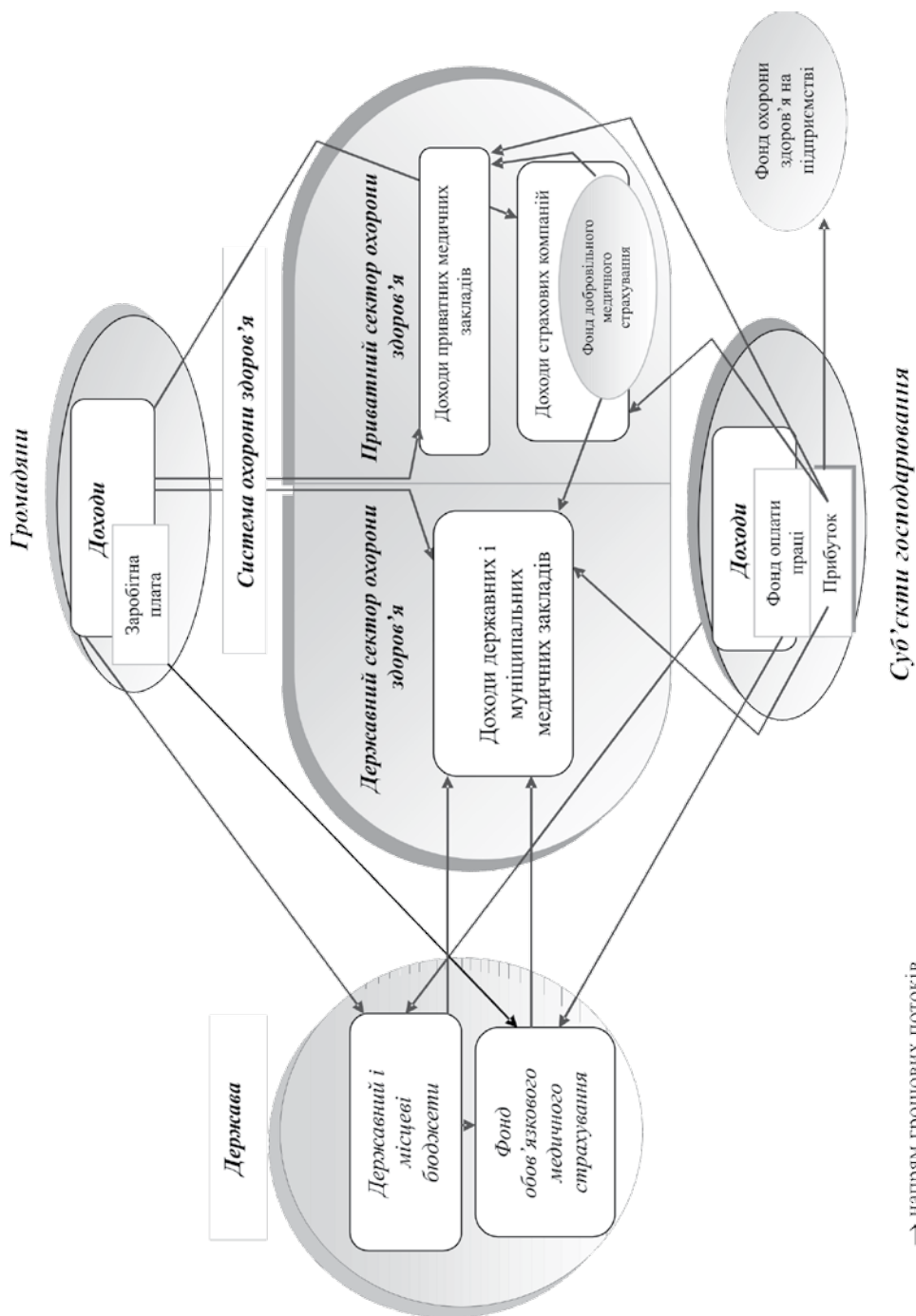

Рис. 1. Модель розподілу та перерозподілу вартості ВВП на охорону здоров'я в суспільстві

→ напрям грошових потоків

таких умов діє схема: пацієнт здійснює страховий внесок → посередник оплачує → виробник надає медичну послугу. Приватні фонди страхування здоров'я утворюють, залучаючи від населення і суб'єктів господарювання суми страхових внесків, сплачені на добровільне медичне страхування. Кошти фондів ДМС можна використовувати як джерело фінансування послуг з охорони здоров'я, що надають як у приватних, так і в державних медичних закладах.

Як видно з рис. 1, громадяни і суб'єкти господарювання беруть участь у формуванні суспільно важливих централізованих фондів – державного та місцевих бюджетів. Це відбувається шляхом сплати податків і зборів, які, розчиняючись у загальній сумі доходів державного чи місцевого бюджету, можуть впливати на обсяги витрат у сфері охорони здоров'я. Розмір бюджетних асигнувань у сферу медичного обслуговування залежить, як правило, від соціально-економічного розвитку країни й діючої моделі організації та фінансування охорони здоров'я. Крім цього, згадані суб'єкти сплачують обов'язкові страхові внески до державних цільових фондів, створених за принципом соціального страхування (наприклад, фонд обов'язкового медичного страхування), і після страхового випадку отримувати медичну допомогу. Держава може виступати страхувальником і за рахунок коштів бюджету сплачувати до таких фондів страхові внески за окремі категорії громадян.

Громадяни і суб'єкти господарювання можуть також брати безпосередню участь у формуванні доходів закладів державного сектору охорони здоров'я, вносячи плату за надані медичні послуги. Як правило, ціни на медичні послуги, що надають населенню у державних і муніципальних закладах охорони здоров'я, нижчі, ніж у приватних. Це зумовлено

тим, що дані установи можуть здійснювати лише неприбуткову діяльність і не передбачають отримання прибутку.

Загалом, для фінансового забезпечення вітчизняної системи охорони здоров'я використовують майже всі джерела фінансування, за винятком коштів фонду обов'язкового медичного страхування. Тому основними формами фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні є: бюджетне фінансування, добровільне медичне страхування, самофінансування і кредитування. Крім того, в період переходу до ринкової економіки державним та комунальним установам охорони здоров'я було дозволено некомерційну господарську діяльність (медичну і немедичну) і таким чином залучати додаткові фінансові ресурси. У результаті цього значно поширилася така форма фінансового забезпечення, як некомерційне самофінансування. Зміст некомерційного самофінансування полягає в тому, що його здійснюють на принципах самокупності, й воно передбачає просте відтворення витрат, пов'язаних із наданням медичної допомоги.

Схематично систему джерел та форм фінансового забезпечення вітчизняних державних і комунальних закладів охорони здоров'я показано на рис. 2.

Традиційно, найвагомішим джерелом фінансування закладів державного сектору охорони здоров'я є кошти державного і місцевих бюджетів, тоді як кошти, отримані з інших джерел – лише доповнюючий фінансовий ресурс. Тому основною формою фінансового забезпечення охорони здоров'я виступає бюджетне фінансування.

Суть бюджетного фінансування полягає у налагодженні грошових відносин, які виникають між державою і місцевим самоврядуванням, з одного боку, і підприємствами, організаціями, установами всіх форм власності та фі-

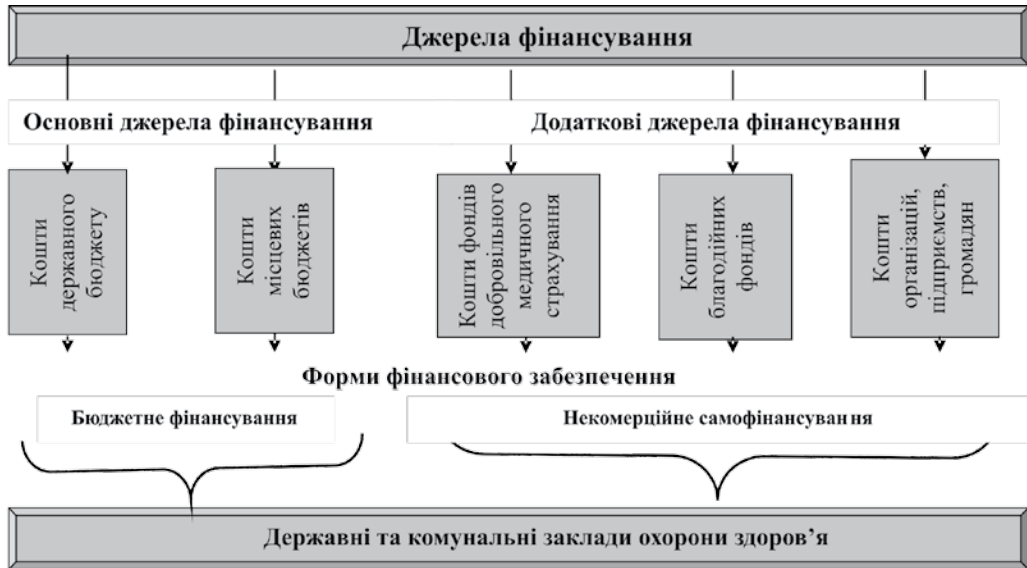

Рис. 2. Джерела та форми фінансового забезпечення державних і комунальних закладів охорони здоров'я в Україні

зичними особами, – з іншого, з приводу спрямування та використання грошових коштів централізованих фондів на розширене відтворення, підвищення рівня життя, задоволення суспільних потреб і забезпечення інших безпосередніх державних заходів [6, 197].

Із бюджетним фінансуванням пов'язані ґрунтовні теоретичні дослідження розподільчих процесів та організації грошових відносин з приводу використання централізованого фонду грошових коштів держави – бюджету. Автори багатьох наукових праць аналізують теоретичні доміанти і принципові ознаки даного поняття.

У радянській фінансовій теорії під бюджетним фінансуванням розумілося надання в безповоротному порядку коштів із державного бюджету підприємствам, установам, організаціям для повного або часткового покриття їхніх видатків, передбачених планом економічного і соціального розвитку країни [7, 164].

У вітчизняній економічній енциклопедії бюджетне фінансування визнача-

ють як надане в безповоротному порядку грошове забезпечення, виділення (асигнування) грошових коштів із державного (місцевого) бюджету на витрати, пов'язані з виконанням державних замовлень, державних програм, утримання державних організацій [8, 127]. Дуже близькими за змістом до згаданого трактування є дефініції інших науковців, що зустрічаються у вітчизняних підручниках та монографіях із теорії фінансів і бюджету.

На думку професора О. Василика, бюджетне фінансування – це надання юридичним особам із державного бюджету фінансових ресурсів у вигляді безповоротних безоплатних коштів та інвестицій на розвиток економіки, соціально-культурні заходи, оборону та інші громадські потреби [9, 380]. Подібні до цього визначення сформулювали вчені А. Єпіфанов і В. Базилевич, які відповідно стверджують, що бюджетне фінансування – це:

- безповоротне направлення коштів відповідних бюджетів (державного, обласного, міського, район-

ного, селищ, сіл) на утримання закладів освіти, охорони здоров'я або інші заходи згідно з кошторисом видатків по кожному закладу, установі чи міроприємству або згідно зі зведеними кошторисами витрат по міністерству, відомству, управлінню [10, 23];

- централізоване виділення асигнувань з державного (місцевого) бюджету у формі безповоротного, безоплатного надання коштів, спрямованих на виконання державного замовлення, реалізацію державних програм, утримання державних установ. Має чіткий цільовий характер і перебуває під постійним фінансовим контролем держави [11, 252–253].

Із точки зору науковців С. Юрія та Й. Бескида, бюджетне фінансування – це безповоротне, безвідплатне виділення коштів з бюджету [6, 197].

Таким чином, більшість вітчизняних науковців пояснює бюджетне фінансування як безповоротне і безоплатне виділення господарюючим суб'єктам грошових коштів із бюджету з метою повноцінного функціонування держави й задоволення суспільних потреб.

Дещо відмінне трактування суті бюджетного фінансування пропонують вітчизняні науковці В. Опарін, В. Малько, С. Кондратюк, Г. Коломієць, на думку яких, бюджетне фінансування – це надання в безповоротному порядку грошового забезпечення на видатки, пов'язані зі здійсненням державних замовлень, виконанням державних програм, утриманням державних і комунальних установ та організацій [12, 303]. Тобто, на відміну від поглядів більшості науковців, у визначенні не уточнено, з якого джерела віділяють кошти при бюджетному фінансуванні. Схожий підхід трапляється в наукових працях російських еконо-

містів (О. Соколовой, О. Романовського, О. Врублевської, Б. Сабанті, Л. Дробозиної) [13, 239; 14, 201; 15, 222]. Згадані російські вчені не акцентують на джерелі, з якого має відбуватися фінансування, а основний наголос роблять на меті, заради котрої використовують дані кошти. На нашу думку, така позиція є недостатньо обґрунтованою, адже сам термін – “бюджетне фінансування” вказує на природу джерела, з якого мають виділяти грошові кошти, і не допускає можливості використання інших джерел. Тому автор приєднується до позиції групи вчених, які наголошують на бюджетному походженні коштів, котрі надаються через механізм бюджетного фінансування.

Інший аспект, що, на нашу думку, потребує уточнення та обґрунтування при визначенні субстанції вказаного поняття, – це застосування ознак безоплатності та безповоротності при характеристиці бюджетного фінансування. Як видно з наведених дефініцій бюджетного фінансування, представники російської фінансової думки відкидають згадані ознаки. У вітчизняній фінансовій науці виділення властивостей “безоплатності” та “безповоротності” продовжують зберігати, і активно використовують при визначенні даного поняття. Під безповоротністю вчені розуміють надання бюджетних коштів відповідним розпорядникам без зобов'язання їх повернення. Зазначена ознака вказує на односторонність руху грошових коштів від бюджету до суб'єктів господарювання, установ та організацій, що характерно для фінансів і самого процесу фінансування. Цей аргумент вдало, з нашої точки зору, доводить правомірність застосування згаданої ознаки при визначенні сутності терміну “бюджетне фінансування”.

Інша ознака – “безоплатність” свідчить про відсутність будь-якої плати за виділені бюджетні призначення. На нашу

думку, в умовах командно-адміністративної системи дана властивість мала підстави для існування, і тому її широко застосовували при визначенні економічних та фінансових явищ. Однак у сучасних умовах господарювання, коли в теорії бюджету та фінансів вирішальне місце відводять концепції суспільних благ, використовувати цей термін недоцільно. Адже суспільні блага, які фінансують із бюджету, не надають безоплатно, а покривають за рахунок податків, що сплачують юридичні та фізичні особи. Ми пропонуємо відмовитися від застосування згаданої ознаки при характеристиці будь-яких процесів фінансування, оскільки вона не об'єктивно пояснює сутність даного явища і не має наукового підґрунтя.

Отже, на наш погляд, бюджетне фінансування – це безповоротне виділення бюджетних коштів фізичним і юридичним особам з метою забезпечення виконання їхніх функцій.

Функціонування механізму бюджетного фінансування пов'язане з використанням його різних форм та методів. У вітчизняній фінансовій літературі виділяють такі форми бюджетного фінансування: кошторисне фінансування, бюджетні інвестиції, бюджетні кредити, державні трансферти [5, 271].

Аналізуючи наведені форми, можна зауважити, що окремі з них лише частково відповідають принципам організації бюджетного фінансування. Наприклад, ознаки безповоротності та безвідплатності притаманні лише частині виділених бюджетних асигнувань. Так, бюджетні кредити – це надання коштів із бюджету суб'єктам підприємництва на поворотній і платній основі [5, 271]. Зокрема Л. Дробозіна стверджує, що бюджетне кредитування займає проміжне місце між кредитуванням комерційних банків і бюджетним фінансуванням, оскільки

базується, з одного боку, на принципах поворотності й платності, а, з іншого, процент за бюджетними кредитами або не стягують узагалі, або він є набагато нижчим, ніж у комерційних банках [15, 222].

Бюджетний кодекс України визначає, що кредитування за вирахуванням погашення – це операції, пов'язані з наданням коштів із бюджету на умовах повернення, платності та строковості, в результаті яких виникають зобов'язання перед бюджетом, та операції, пов'язані з поверненням цих коштів до бюджету. Кредитування з бюджету включає надання як внутрішніх, так і зовнішніх кредитів за вирахуванням погашення. Надання внутрішніх кредитів за вирахуванням погашення передбачає кредитування органів державного управління інших рівнів, державних підприємств, фінансових установ, а зовнішнє бюджетне кредитування – кредитування та платежі в рахунок його погашення, які надають зарубіжним країнам, міжнародним організаціям, підприємствам, приватним особам.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку держава може надавати кредити з бюджету не лише державним підприємствам, вона має право вступати в кредитні відносини з господарюючими суб'єктами інших форм власності. Процес бюджетного кредитування характеризується умовами поворотності, платності та строковості, що суперечить основним ознакам бюджетного фінансування, тому воно не може належати до його форм. Отже, умови функціонування бюджетного кредитування вступають у протиріччя із системою принципів бюджетного фінансування.

Реформи, започатковані в бюджетній сфері, змінили розуміння суті бюджетного інвестування, що теж починає функціонувати за дещо відмінними

принципами, ніж бюджетне фінансування. Так, стаття 71 Бюджетного кодексу України дозволяє місцевим бюджетам за рахунок коштів бюджету розвитку здійснювати внески у статутні фонди суб'єктів підприємницької діяльності. Надходження від дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади, включають у перелік власних доходів місцевих бюджетів, які не враховують при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів (ст. 69). Таким чином, сучасне законодавство дає змогу державі та органам місцевого самоврядування інвестувати бюджетні кошти не лише в некомерційну суспільно корисну діяльність та малоприбуткові галузі економіки. Бюджетні інвестиції починають набувати нового змісту і характерних якостей, головна з яких – отримання прибутку від вкладання бюджетних коштів, що, безсумнівно, суперечить традиційним принципам бюджетного фінансування.

Така форма бюджетного фінансування як державні трансферти найповніше відповідає вимогам бюджетного фінансування, оскільки це невідплатні й безповоротні платежі з бюджету юридичним та фізичним особам, які не призначені для придбання товарів чи послуг, надання кредиту або виплату непогашеного боргу [5, 271].

Функціонування такої форми бюджетного фінансування як кошторисне фінансування упродовж останніх років зазнало певних змін, що були зумовлені реформуванням бюджетної сфери і формуванням нової системи відносин у даному секторі економіки. Сучасний бюджетний заклад є суб'єктом господарювання, якому надано право мобілізувати кошти шляхом надання платних послуг та здійснення іншої підприємницької діяльності, дозволеної законодавством. Власні над-

ходження, які отримує бюджетний заклад, включають до спеціального фонду кошторису і використовують на його потреби за цільовим призначенням.

На рівні бюджетних установ відбувається процес поєднання бюджетного фінансування із системою некомерційного самофінансування для виконання ними намічених завдань і функцій. Такі заклади фінансуються лише частково за рахунок коштів бюджетів, утворених у результаті перерозподілу валового внутрішнього продукту, і за джерелом походження є справді бюджетними. Грошові кошти та доходи в матеріальній чи нематеріальній формі, що отримує бюджетний заклад завдяки самостійній фінансово-господарській діяльності, іншої природи. Некомерційна діяльність бюджетних установ і організацій не має на меті отримання прибутку і її здійснюють у загальнодержавних інтересах для залучення додаткових фінансових ресурсів. Бюджетні заклади, які протягом тривалого часу майже повністю залежали від одного джерела доходів – бюджету, сьогодні отримали змогу заробляти кошти та фінансувати власні потреби.

Визначення кошторисного фінансування, що є у вітчизняній науковій літературі, формально відповідають нормам бюджетного законодавства, яке вимагає, щоб власні надходження бюджетних установ зараховували до спеціального фонду бюджету і використовували як бюджетні асигнування. Однак, фактично, за змістом кошторисне фінансування є ширшим поняттям, ніж бюджетне, оскільки об'єднує грошові кошти, що надходять із відповідного бюджету, і кошти, які установа отримує у результаті неприбуткової діяльності. Важливою передумовою здійснення згаданого методу фінансування є процес поєднання грошових коштів, що об'єктивно походять із різних джерел. Тому кошторисне фінансуван-

ня лише певною мірою можна вважати формою бюджетного фінансування. Враховуючи ці аспекти, пропонуємо власний підхід до визначення сутності кошторисного фінансування, за яким дане поняття розуміється як спрямування грошових коштів, акумульованих з різних джерел фінансування, на покриття потреб бюджетних установ та виконання ними функціональних завдань.

Підсумовуючи вищевикладене, приходимо до висновків:

- в Україні основними формами фінансового забезпечення охорони здоров'я є: бюджетне фінансування, добровільне медичне страхування, самофінансування і кредитування;
- в державному секторі охорони здоров'я застосовують таку форму фінансового забезпечення, як некомерційне самофінансування, виникнення котрої зумовлене некомерційною діяльністю і необхідністю залучення додаткових фінансових ресурсів;
- такі форми фінансового забезпечення, як бюджетне фінансування і некомерційне самофінансування, поєднуються у процесі кошторисного фінансування діяльності закладів державної системи охорони здоров'я.

Література

1. Кириленко О. П. *Фінанси (Теорія і вітчизняна практика): Навчальний посібник*. – Тернопіль: Астон, 2002. – 212 с.
2. *Фінанси: Навчально-методичний посібник*. – Тернопіль: ТАНГ, 2002. – 207 с.
3. Опарін В. М. *Фінанси (загальна теорія): Навч. посібник*. – К.: КНЕУ, 1999. – 164 с.
4. Романенко О. Р. *Фінанси: Підручник*. – К.: Центр Навчальної Літератури, 2003. – 312 с.
5. *Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; за заг. ред. В. Федосова*. – К.: КНЕУ, 2004. – 864 с.
6. Юрій С. І., Бескид Й. М. *Бюджетна система України: Навч. посібник*. – Київ: НІОС, 2000. – 396 с.
7. *Финансово-кредитный словарь: В 3 т. / Гл. ред. Н. В. Гаретовский*. – М.: Финансы и статистика, 1988. – Т. 3: Р–Я. – 511 с.
8. *Економічна енциклопедія: в 3 т.* – К.: "Академія", 2000. – Т. 1 / редкол.: С. В. Мочерний та ін. – 864 с.
9. Василик О. Д. *Теорія фінансів: Підручник*. – К.: НІОС. – 2000. – 416 с.
10. Єпіфанов А. О., Сало І. В., Д'яконова І. І. *Бюджет і фінансова політика України*. – 2-ге вид. – К.: Наукова думка, 1999. – 301 с.
11. Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. *Державні фінанси: Навчальний посібник / За ред. В. Д. Базилевича* – К.: Атіка, 2002. – 368 с.
12. *Бюджетна система: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.* – 2-е вид., перероб і доп. / В. М. Опарін, В. І. Малько, С. Я. Кондратюк, Г. Б. Коломієць. – К.: КНЕУ, 2002. – 336 с.
13. *Финансы, деньги, кредит: Учебник / Под ред. О. В. Соколовой*. – М.: Юристъ, 2000. – 784 с.
14. *Финансы: Учебник для вузов / Под ред. О. В. Романовского, О. В. Врублевской, Б. М. Сабанти*. – М.: Перспектива, Юрайт, 2000. – 520 с.
15. *Финансы: Учебник для вузов / Под ред. проф. Л. А. Дробозиной*. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 2000. – 527 с.